

Dieťa v rezidenčialnej náhradnej výchovnej starostlivosti

doc. PhDr. Albín ŠKOVIERA, PhD., Univerzita Pardubice

Abstrakt: Príspevok sa venuje vybraným kontextom rezidenčialnej (inštitucionálnej) náhradnej výchovnej starostlivosti. Autor do nej zahŕňa nielen špeciálne výchovné zariadenia, ale aj Centrá pre deti a rodinu (predtým detské domovy). Z jeho pohľadu majú deti v oboch zariadeniach dva výrazné spoločné znaky – vyňatie z pôvodného (rodinného) prostredia a emocionálne a sociálne narušenie. Obidva znaky sa často, v širokej škále intenzity a frekvencie prejavov, premietajú do problémového správania a do porúch správania.

Kľúčové slová: dieťa, inštitúcia, poruchy správanie, (pre)výchova

Po zlomovom roku 1989, v kontexte výrazných ideologických, ekonomických, politických a spoločenských zmien, došlo, podobne ako v iných oblastiach života, k pohybom aj v oblasti náhradnej výchovnej starostlivosti (ďalej NVS). Tieto zmeny boli neraz až nekriticky inšpirované „západnými“ modelmi, pričom sa „zabúdalo“ na to, že práve Rakúsko-Uhorsko a následne i prvorepublikové Československo patrilo v oblasti NVS medzi najlepšie nielen v Európe, ale aj mimo nej (Škoviera, 2015).

Napriek všetkým škodám, ktoré v päťdesiatych rokoch „napáchala“ totalitná ideológia (napr. kolektívna NVS od narodenia, týždenné jasle, tlak na matky, aby išli čím skôr do práce, zrušenie nepríbuzenskej pestúnskej starostlivosti), už v roku 1963 vyšla nielen prelomová kniha Langmeiera a Matějčka *Psychická deprivace v dětství*, ale i štyridsaťtri minútový alarmujúci film *Děti bez lásky*, pod ktorým boli podpísaní Damborská a Matějček (pozri <https://www.youtube.com/watch?v=iLjHAP9Cho4&t=86s>). V súvislosti s týmito aktivitami mnohých československých odborníkov sa podarilo v roku 1973 obnoviť pestúnsku starostlivosť, výrazne sa predĺžila možnosť rodičovskej dovolenky,

vznikla idea Detského mestečka, reálne rodinného typu detského domova s vychovávateľským manželským párom. V roku 1974 sa takéto zariadenie otvorilo v Trenčíne – Zlatovciach. (Brtko, Ladický, 2023)

Špeciálne výchovné zariadenie verus náhradná rodinná výchova

Verejný diskurz, aj „vdaka“ niektorým „aktivistickým“ mimovládny organizáciám a mediálnemu mainstreamu je, že umiestnenie dieťaťa do rezidenčialnej starostlivosti je krajným, teda najhorším riešením. Takmer na 100 % s tým možno súhlasiť, pokiaľ ide o deti do 6 rokov. Výnimkou môžu byť azda deti s veľmi ťažkým zdravotným a intelektovým postihnutím, ale i deti s vážnymi psychiatrickými ochoreniami alebo inými veľmi vážnymi zdravotnými problémami. Pokiaľ ide o umiestnenie starších detí do rodinných foriem NVS, nie sú názory už zďaleka jednoznačné. Napríklad Matějček (2011), ktorý bol inak veľkým priaznivcom (aj) pestúnska, kladie možnosť umiestnenia 12 ročného a staršieho dieťaťa do pestúnskej starostlivosti až na tretie miesto, vníma v ňom viacero úskalí.

Uznávaný škótsky expert (mimochodom, sociálny pracovník) Milligan, ale i viacerí ďalší autori tvrdia, že paradigma o rezidenčialnej NVS ako krajnom riešení je dnes už prekonaná, najmä v prípade, že inštitúcia má terapeutický charakter a pracuje sa v nej aj s rodinou dieťaťa. Moje pracovné skúsenosti potvrdzujú, že uchopenie a riešenie problému dieťaťa v rezidenčialnej starostlivosti, ako spoločného zadania pre odborníkov v inštitúcii, dieťa i jeho zákonných zástupcov (spravidla rodičov) je optimálne.

V súčasnosti je však, žiaľ, hľadanie optimálneho rozhodovania pri umiestňovaní dieťaťa medzi funkčným náhradným rodinným prostredím a funkčnou inštitúciou výrazne limitované najmä narastajúcou nestabilitou rodinného prostredia a malou možnosťou skutočne cieleného výberu vhodnej rodiny alebo vhodného špeciálneho výchovného zariadenia. Aktuálny trend odzrkadľuje situácia v Nemecku, kde od roku 2011 do roku 2021 bol síce 38 % nárast pestúnskej starostlivosti, ale inštitucionálna starostlivosť (najmä celodenná) narástla o 90 % (Back, 2023). Pokiaľ ide o inštitucionálnu výchovu, jej nárast je možné sledovať v Nemecku dlhodobo už od roku 2000.

Kto je dieťa v rezidenčialnej NVS?

Jedným zo zástupných sporov na Slovensku pri presune detských domovov (ďalej DD) zo školského do sociálneho rezortu bolo, či dieťa v DD je emocionálne a sociálne narušené, teda vyžaduje špeciálnu odbornú výchovnú starostlivosť (školský rezort), alebo je „také, ako iné deti, len má nedostatok lásky“ a stačí, ak mu ju vychovávateľa poskytnú (sociálny rezort). Dnes, aspoň dúfam, že už v oboch rezortoch vieme – vylučovacia spojka je tu nadbytočná. Pokiaľ ide o to, aké deti patria do CDR, resp. DD, a aké deti patria už do prevýchovného zariadenia, pohľad na to nie je jednotný. Do roku 1997, kedy sa na Slovensku uskutočnil presun DD z rezortu školstva do rezortu sociálnej práce, boli do DD umiestňo-

vané deti, o ktoré sa rodičia nevedeli, nechceli alebo nemohli starať (Dunovský, 1999), a pritom nevykazovali závažné zdravotné postihnutia ani poruchy správania. V Českej republike je ešte aj v súčasnosti dôvodom na umiestnenie detí v detskom domove v 66 % nedostatočná starostlivosť o dieťa a v 10 % prípadov zlá finančná situácia rodiny. Iba v 7 % prípadov rodičia nezvládali výchovu problémového dieťaťa, v 5 % boli dôvodom odobratia sociálne dôvody rodiny. (Ptáček a kol., 2011).

Sociálny rezort na Slovensku uchoпил prijímanie detí do týchto zariadení s nesprávnym presvedčením, že v univerzálne nastavenom systéme odborní pracovníci a vychovávateľa všetko zvládnu. Vychádzal z už v minulosti prekonaného názoru, že prevýchovné zariadenia školského rezortu s režimovým nastavením sú zbytočné. V dnešných CDR je teda cieľová skupina detí oveľa rôznorodejšia ako v českých DD, sú tam nielen tie, ktoré sú „iba“ nevychované, ale aj detí s problémovým správaním a s poruchami správania. Na takéto deti však systém CDR nie je nastavený.

Ak porovnáme počty, bez začlenenia Stredísk výchovnej péče, ktoré sú zariadeniami školského poradenstva a prevencie, v celej inštitucionálnej NVS, bolo v Česku na základe súdneho rozhodnutia okolo 7350 detí (prirátali sme aj cca 1000 detí do 3 rokov, ktoré nie sú v školskom systéme), na Slovensku sme ich mali na základe rozhodnutia súdu cca 5 125.

Prvé, čo by nás malo zaujať, je samotný počet detí v zariadeniach, vzhľadom na celkový počet obyvateľov. Slovensko by malo mať, vzhľadom na polovičný počet obyvateľov v porovnaní z Českom, približne polovicu detí ktoré vykazujú Česká republika teda mali by sme ich mať cca 3675. Máme ich však o 71 % viac.

Druhá vec je zastúpenie týchto detí v zariadeniach podľa typu. Zo 7350 detí je ich v Česku približne 72 % v detských domovoch a 28 % (v našom ponímaní) v špeciálnych výchovných zariadeniach. Na Slovensku ich máme v CDR (bývalých detských domovoch)

takmer 88 % a v špeciálnych výchovných zariadeniach cca 12 %.

Tretia pripomienka sa týka systému. Najrozšírenejší typ zariadenia, Stredisko výchovné péče, ktoré na Slovensku (už nemáme, pracuje s problémovými deťmi ešte pred súdne nariadenou ústavnou starostlivosťou/ výchovou. V roku 2022/2023 ich bolo v celodennej (stacionárnej) výchovnej starostlivosti 240, v pobytovej (internátnej) 1 194. Aj tým je azda možné čiastočne vysvetliť celkovo nižší počet detí na základe súdneho rozhodnutia v českých inštitúciách (MŠMT, 2023).

Pokiaľ ide o zastúpenie detí v dvoch základných typoch inštitúcií, núka sa niekoľko interpretácií, napr. máme horších rodičov, ale menej detí s poruchami správania, alebo naše sociálne úrady a súdy pracujú lepšie atď. Moje skúsenosti hovoria, že snaha sociálneho rezortu prezentovať prevýchovné zariadenia ako zbytočné, je v tejto oblasti stále dôležitejšia, ako poskytovať dieťaťu podporu a pomoc v type zariadenia, ktoré zodpovedá jeho problémom.

Dlhodobu sa ukazuje, že rovnako v tejto ako aj v iných oblastiach, je odborné chaotic-

ká „inklúzia“ horšia, ako žiadna. Viacero detí, ktoré sú dnes v CDR by mali byť celkom iste v inom type rezidenčialnej NVS, pobyt v CDR im nielen neprospieva, ale aj ohrozuje ostatné deti v zariadení.

Vôbec sme sa nepoučili zo skúseností s nízkou efektívnosťou modelu, ktorý ešte začiatkom deväťdesiatych rokov fungoval v USA a aplikovali sme ho v modifikácii u nás. Tam odborný tím vytváral, ako majú vychovávatelia s deťmi pracovať. Členmi odborných tímov neboli ale vychovávatelia, teda tí, ktorí s deťmi trávajú najviac času a poznajú ich fungovanie najlepšie, tí boli len výkonnými pracovníkmi s nižšou kvalifikáciou. U nás majú však vychovávatelia spravidla vysokoškolské vzdelanie. Mali by byť teda odbornými partnermi v tíme. Bez nich výchova ani prevýchova nemôže reálne existovať.

Pokiaľ ide o to, kto sú deti, ktoré potrebujú zvýšenú (krátkodobú alebo strednodobú) pobytovú terapeuticko-výchovnú starostlivosť, jedným z kritérií môže byť skutočnosť, že ambulatná poradenská podpora nevedla u dieťaťa k dostatočnej zmene správania. Poľskí autori nazývajú túto skupinu detí „sociálne neprispôsobiví“.

Jej typickými znakmi sú:

- zneužívanie alkoholu,
- návykové fajčenie (vrátane e-cigariet),
- drogová závislosť,
- suicidálne myšlienky, suicidálne správanie a sebapoškodzovanie,
- rizikové sexuálne správanie, zvýšená závislosť na pornografii, promiskuita,
- pasívne trávené voľného času spojené s fungovaním na sociálnych sieťach,
- úteky z domu, záškoláctvo,
- sociálny parazitizmus,
- účasť v subkultúrnych skupinách,
- extrémizmus, xenofóbia,
- návykové klamstvo,
- verbálna agresia (vulgárnosť),
- fyzická i psychická agresia, šikanovanie, kyberšikanovanie,
- krádeže, lúpeže, vydieranie, vandalizmus a iné formy násilia,
- ľahostajnosť, nechť pracovať,
- negativizmus v školskej práci,
- nedodržiavanie školského poriadku, resp. pravidiel zariadenia,
- poruchy pozornosti,
- úzkosť,

- konflikty s pedagógmi,
- zvýšené konflikty s rovesníkmi. (upravené, podľa Łoś, 2017, Petlák, 2017).

Áké deti prichádzajú do zariadenia a s akým správaním je spojený ich pobyt v inštitúcii, nám môžu pomôcť objasniť dve nasledujúce tabuľky. V oboch sú súčty viac ako 100 %, pretože sa vyberal vždy nielen jeden prejav, ale i ďalšie prejavy a ich výskyt v celom súbore.

Problematiku dôvodov umiestnenia spájajú aj problémy, ktoré deti následne prejavujú vo výchovných a prevýchovných zariadeniach.

Obe tabuľky sa síce vzťahujú k špeciálnym výchovným zariadeniam (v Poľsku), ale v našich CDR je situácia obdobná. Frekvencia vulgarizmov voči dospelým pracovníkom, veku neprimerané sexuálne aktivity, alkohol i ilegálne drogy – to všetko existuje i tu. Pre ilustráciu „štandardného“ prístupu k problému: Zadal som pred rokmi diplomovú prácu: „Fajčenie detí v detskom domove ako výchovný problém“. Respondenti – výchovní pracovníci DD – takmer všetci tvrdili, že s fajčením detí problém nemajú. Keďže nemali prakticky žiadne korektívne nástroje (som hlboko

TABUĽKA 1. Dôvody umiestnenia do prevýchovného zariadenia

Záškolskéctvo	83,8 %
Porušovanie zásad spolunažívania	62,7 %
Užívanie psychotropných látok	59,8 %
Zakázaná a nedovolená činnosť (inak trestná)	51,3 %
Agresia a násilie	46,2 %
Úteky z domu, túlanie	42,1 %
Fungovanie v negatívnych rovesn. skupinách	19,4 %
Autoagresia (sebapoškodzovanie, samovražedné správanie)	15,3 %
Správanie prekračujúce mravné normy	5,3 %
Iné	1,0 %

Zdroj: Kulesza, 2018

TABUĽKA 2. Negatívne prejavy správania v inštitúciách

Používanie vulgárnych výrazov	74 %
Narušenie priebehu vyučovania	56 %
Konflikty s inými žiakmi/deťmi	39 %
Zavádzanie pravidiel druhého života	20 %
Ničenie majetku zariadenia	18 %
Používanie násillia voči iným žiakom	17 %
Užívanie psychotropných látok	17 %
Sebapoškodzovanie	14 %
Úteky, absencie	13 %
Časté porušovanie pravidiel zariadenia	9 %
Nadmerný záujem o sexualitu	5 %
Konflikty s pracovníkmi zariadenia	4 %
Ďalšie	10 %

Zdroj: Kulesza, 2018

presvedčený o tom, že každá výchova ich potrebuje), pokiaľ deti fajčili „za bránami DD“, tak sa často tvárili, že o tom nevedia, alebo to „nevidia“.

Záver

Snaha sociálneho rezortu zastrešiť špeciálne výchovné zariadenia trvá už 30 rokov a podľa nášho názoru vytvára medzi ním

a školstvom napätie. Zatiaľ čo výrazný akcent na sociálnu starostlivosť (so silným materiálnym rámcom a hyperprotektivitou) vedie k presadzovaniu modelu „ne-výchovy“ a k prehnánu ospravedlňovaniu a zdôrazňovaniu sociálnej determinácie ich problémov, školstvo, možno trochu aj paradoxne, je oveľa viac zamerané na potenciál zmeny dieťaťa, prezentuje snahu viesť dieťa k sebaregulácii a k príprave na funkčné fungovanie v spoločnosti.

Literatúra

- BACK, W. 2023. Foster care in Germany – current status and issues. *Social Pathology and Prevention*. No. 1, p. 19-29. Silesian University in Opava. ISSN 2464-5885 (online)
- BRTKO, P. – LADICKÝ, B. 2023. *Detské mestečko v obrazoch*. FSŠ, Sládkovičovo: SpoSolnTE, Trenčín. ISBN 978-80-89533-45-9.
- Děti bez lásky*: <https://www.youtube.com/watch?v=iLjHAP9Cho4&t=86s> (cit. 11. 3. 2024)
- DUNOVSKÝ, J. 1999. *Sociální pediatrie: Vybrané kapitoly*. Praha: Grada. ISBN 80-7169-254-9
- KULESZA, J. 2018. Młodzieżowe ośrodki socjoterapii i młodzieżowe ośrodki wychowawcze w systemie edukacji. <https://kuratorium.kielce.pl/wp-content/uploads/2018/05/mow-i-mos-w-systemie-edukacji-1.pdf> [cit. 16. 3. 2024]
- ŁOŚ, M. – HAWROT, A. – GRZELAK, S. – BALCERZAK, A. 2017. Mapa czynników ryzyka i chroniących młodzież przed zachowaniami ryzykownymi. Warszawa: Instytut profilaktyki zintegrowanej.
- MATĚJČEK, Z. 2011. *Praxe dětského psychologického poradenství*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0000-0
- MILLIGAN, I. 2007. What's the use of residential childcare? Findings of two studies detailing current trends in the use of residential childcare in Scotland. *Journal of Children's Services*, Volume 2, Issue 2, pp. 15-25.
- MŠMT. 2023. *Statistická ročenka školství – výkonové ukazatele* [online]. Školní rok 2022/2023, kapitola I: Zařízení poradenské činnosti, tabulky týkající se středisek výchovné péče. [cit. 2024-03-15]. Dostupné na: <https://statis.msmt.cz/rocenka/rocenka.asp>.
- PETLÁK, E. – SIVÁKOVÁ, G. – ŠKOVIERA, A. 2017. *Devalvačné prejavy žiakov voči učiteľom*. Ružomberok: Verbum. ISBN 978-80-561-0470-5
- PTÁČEK, R. – KUŽELOVÁ, H. – ČELEDOVÁ, L. 2011. *Vývoj dětí v náhradních formách péče*. Praha: MPSV. ISBN 978-80-7421-040-2
- ŠKOVIERA, A. 2015. Transformácia náhradnej starostlivosti na Slovensku – proklamácie a realita. *Sociální pedagogika 2/2015*, s. 64-75. ISSN 1805-8825